

Definition the Architecture Pattern of Local Mosques in Tehran with Emphasis on the Sajjad and Lorzadeh Mosques

Asghar Molaei

Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University,
Tabriz, Iran. Email: A.molaei@tabriziau.ac.ir

Abstract

Local mosques play an important role in the identity of neighborhoods. These mosques actually define the functional, social, and cultural center of neighborhoods. So that these mosques are used during the week for holding prayer ceremonies and on special days for needs and functions such as I'tikaf, funeral ceremonies, helping the needy, holding mourning ceremonies, and reviving the Nights of Power. The architecture of local mosques in Tehran has various designs, some of which have an architectural identity and some of which have weaknesses and problems in this regard. The aim of this article is to present a design pattern of local mosques for the city of Tehran using the architecture of Sajjad and Lorzadeh Mosques. This article is of a qualitative and interdisciplinary type that has been conducted with analytical and field research methods. The analytical research method is in the form of text content analysis and the field method is in the form of extracting the architectural pattern of Sajjad and Lorzadeh Mosque and extracting the architectural and functional plan of the mosque. The architecture of Sajjad and Lorzadeh Mosque has micro-spaces that are hierarchically arranged in accordance with the location of the land and neighboring uses: This mosque has two separate entrances for men and women, with men entering and exiting from the entrance on Jomhuri Street and women entering and exiting from the entrance on the Fakhrazi side street. The entrance to the mosque is done through a hierarchical spatial system in the following order: 1- Entrance 2- Entrance threshold and corridor 3- Covered and multipurpose space of the mosque for men 4- Covered and multipurpose space of the mosque for women 5- Wall and door to the main space 6- The main space for holding daily prayers with decorations and a ceiling of muqarnas and bowls, part of which is reserved for women with a curtain 7- Prayer altar 8- Security and the office of donations and public donations of the mosque. 8- Side rooms 9- Bathroom in the basement (level 1-). 10- Second floor.

Keywords: Local Mosque, Islamic Architecture, Architectural Pattern, Sajjad Mosque, Lorzadeh Mosque.

تبیین الگوی طراحی مساجد محلی تهران با تأکید بر الگوی مساجد سجاد و لرزاده

اصغر مولائی

دانشیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

رایانامه: A.molaei@tabriziau.ac.ir

چکیده

مساجد محلی، نقش مهمی در هویت و عملکرد محله‌ها دارند. این مساجد در واقع مرکزیت عملکردی و اجتماعی و فرهنگی محله‌ها را تعریف می‌نمایند. مسجد محله در طول ایام هفته برای برگزاری مراسم نماز و در ایام خاص برای نیازها و امور فرهنگی و اجتماعی محله استفاده می‌شود. معماری مساجد محلی تهران، دارای طرح‌های متنوعی هستند که برخی از آن‌ها دارای معماری با هویت و برخی از این لحاظ دارای ضعف و مسئله‌اند. هدف این مقاله ارائه الگوی طراحی مساجد محلی برای شهر تهران با استفاده از معماری مسجد سجاد و لرزاده است. این مقاله از نوع کیفی و میان‌رشته‌ای است که با روش‌های پژوهش تحلیلی و میدانی انجام شده است. روش پژوهش تحلیلی به صورت تحلیل محتوای متون و روش میدانی به صورت برداشت الگوی معماری مسجد سجاد و لرزاده و استخراج پلان معماری و عملکردی مسجد است. معماری مسجد سجاد و لرزاده دارای ریز فضاهایی هستند که به‌طور سلسله‌مراتبی سازگار با موقعیت زمین و کاربری‌های هم‌جوار، تنظیم شده‌اند: الگوی این مسجد دارای دو ورودی جداگانه برای آقایان و بانوان می‌باشد که ورود و خروج آقایان از ورودی خیابان جمهوری و ورود و خروج بانوان از ورودی خیابان فرعی فخررازی انجام می‌شود. ورود به مسجد از طریق یک نظام فضایی سلسله‌مراتبی و با ریز فضاهای مناسب برای همه مراجعان و انعطاف‌پذیر برای مناسبت‌های ویژه است.

واژه‌های کلیدی: مسجد محلی، معماری اسلامی، الگوی معماری، مسجد سجاد، مسجد لرزاده.

ارجاع به مقاله: مولائی، اصغر. (۱۴۰۵). تبیین الگوی طراحی مساجد محلی تهران با تأکید بر الگوی مساجد سجاد و لرزاده. مطالعات فقه و حقوق فرهنگی، ۳(۱)، ۲۰۰-۲۲۹.

Doi: 10.22034/cjls.2026.2082758.1081

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱

ناشر: دانشگاه حضرت معصومه(س)

© نگارندگان، حق تکثیر و امتیاز کامل انتشار مقاله خود را حفظ می‌کنند.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین گرایش‌های فطری انسان، حس عشق و پرستش می‌باشد. (مطهری، ۱۳۸۰) هر آنچه بود، هر آنچه هست و هر آنچه خواهد بود با پرستش بوده و خواهد بود. پرستش رکن هستی است. سبب اتصال خالق و مخلوق، علت ارتباط فرع با اصل و دلیل پیوست ناقص به کامل است. هیچ‌گاه و هیچ‌جا از معبود بی‌نیاز و از پرستش بیگانه و از پرستنده خالی و از پرستشگاه تهی نبوده‌اند. (جواهری، ۱۳۸۵) و این امر دلیلی بر اهمیت فضاهای مذهبی می‌باشد. شاید مهم‌ترین مکان مذهبی در کل عالم از آغاز هبوط آدم بر زمین، بنای کعبه و مجموعه مسجدالحرام باشد. «همانا اولین خانه‌ای که برای مردم و عبادت آن‌ها قرار داده شد سرزمین مکه است که پربرکت و مایه هدایت جهانیان است» (سوره بقره آیه ۳۸). مسجد در صدر اسلام مرکز فرماندهی، محل قضاوت، سیاست و میعادگاه تجمع و تصمیمات بود و این سنت در زمان خلفا و امیرالمؤمنین نیز ادامه داشت؛ زیرا اسلام دین جامع دنیا و آخرت است و حاکم بر دنیا باید دین و خدا باشد. (جواهری، ۱۳۸۵)

بر اساس آخرین داده‌های موجود، تعداد مساجد کشور ۸۵ هزار باب است و به ازای هر سه هزار ایرانی، یک باب مسجد در کشور وجود دارد. (مرکز رصد فرهنگی کشور، ۱۴۰۲، ص ۱) همچنین سرانه مساجد محلی به ازای هر هزار نفر یک مسجد است. مساجد محلی در بسیاری از محلات از لحاظ سرانه دچار کمبود هست. علاوه بر آن مسائل کیفی در حوزه مکان‌یابی مساجد و طراحی معماری و مدیریت کارکرد روزانه مساجد از مسائل عمده حکمرانی محلات به حساب می‌آید. پراکندگی نامتوازن و عدم دسترسی یا دشواری دسترسی برخی ساکنان به مساجد محلی، معماری بی‌هویت برخی از مساجد از جمله مشکلات مذکور است.

مسجد در طول تاریخ علاوه بر کارکرد عبادی و معنوی، کارکردهای اجتماعی، سیاسی، آموزشی و قضایی برای جوامع مسلمان داشته است. در جنبش‌های سیاسی ایران، مساجد نقش مهمی در پیروزی انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ ایفا کردند. مساجد به لحاظ اجتماعی، قانونی برای پیوندهای اجتماعی به ویژه در گستره محلی بوده است؛ مسجد هنوز هم کانون و محور پیوند مردم محلات برای یاری و همکاری با یکدیگر در تأمین نیازهای مادی و معنوی و ارتباطی است. (مرکز رصد فرهنگی کشور، ۱۴۰۲، ص ۱)

امام خمینی (رحمه‌الله) نیز مسجد را مرکز و کانون می‌داند: «مسجدالحرام و مساجد در زمان پیغمبر اکرم مرکز جنگ‌ها و سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده؛ از مسجد شروع

کنید این امور را...» مسجد در هر شهر و دیاری مرکز تجمع مسلمین و تلاقی افکار و عقاید آن‌ها بوده و نیز به همین سبب بود که تعلیمات پیامبر اسلام و خلفا غالباً در مسجد مدینه صورت می‌گرفت و همین سنت تا چند قرن باقی بود. در قرون نخست هر نوع تجمع سالمی در مسجد صورت می‌گرفت. درهای مسجد شب و روز باز بود. مردم عادی پس از ادای نماز ساعاتی برای ملاقات با دوستان، کسب اطلاعات و پرداختن به اخبار نو در محوطه مسجد باقی می‌ماندند؛ و صرفاً یک مکان مذهبی به‌طور مصطلح نبود، بلکه در آن فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی نیز صورت می‌گرفت. (جواهری، ۱۳۸۵)

برای مساجد می‌توان دو دسته عملکرد را مطرح کرد؛ عملکرد ذهنی و عملکرد عینی. عملکرد ذهنی عمدتاً به موضوعاتی چون هویت، معنویت، وحدت و مرکز توجه و سایر موضوعات معنوی و ذهنی معطوف است. عملکرد عینی مسجد عمدتاً در فعالیت‌های محسوس است که در گروه‌های مختلف مذهبی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، قضایی سیاسی و حتی اقتصادی قابل ذکر هستند. طبیعی است که اصلی‌ترین عملکرد مسجد، فعالیت عبادی است. از نظر عملکرد عینی، فضای چندعملکردی مسجد در دوران اولیه اسلام تغییر پیدا کرده و برخی عملکردها (مانند تدریس و مناظره‌ی علوم عقلی و فلسفی، فعالیت‌های سیاسی و عملکردهای اجتماعی از قبیل پناه دادن به مسافران و تنگ‌دستان) از آن گرفته شد؛ یعنی مساجد هم از نظر فرم و هم عملکرد تغییرات زیادی داشته‌اند. (سجاذاده و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۳۳) برای مساجد عملکردهایی متصور است که اهم آن‌ها عبارتند از:

۱. عملکرد عبادی: اصلی‌ترین عملکردی که برای مساجد متصور است و هیچ‌گاه نفی نشده است؛ عملکرد عبادی آن به معنای خاص کلمه و به عنوان مکان برپایی نماز و به ویژه نماز جماعت است. حتی در ادواری که حاکمان به دلیلی قصد تضعیف و محدود کردن و کنترل مردم و مساجد (به عنوان مکان اجتماعات) را داشتند و همه عملکردهای جمعی و اجتماعی آن‌ها را حذف یا به شدت تضعیف می‌کردند؛ فعالیت‌های عبادی مسجد، اگرچه کنترل شده؛ کماکان ادامه داشت. درعین حال که در تعالیم اسلام همه‌ی کارها و اعمال می‌توانند صبغه عبادی به خود بگیرند؛ اما اصلی‌ترین عملکرد عبادی مسجد، برپایی نماز است.

۲. عملکرد اجتماعی: عبادات جمعی که زمینه‌ساز تعاملات اجتماعی بین مسلمین و مقوم برابری و برادری بین آنان هستند در مسجد برپا می‌شوند. طبیعی است که تعاملات

اجتماعی و ارتقای آگاهی‌های عمومی نسبت به یکدیگر و نسبت به موضوعات جامعه و اهتمام در رفع مشکلات و ارتقای مساعدت‌ها و همکاری‌ها نیز که نتیجه حضور مردم در جمعی صمیمی و در مکانی مشخص است به وحدت اجتماعی کمک خواهد کرد.

۳. عملکرد معنوی مسجد که حالت روحی و معنوی آن است که در عین عبودیت حق تعالی به شخص دست می‌دهد.

۴. عملکرد کالبدی مسجد که عامل هویتی و همین‌طور تعیین‌کننده حدود یک محله بود است. (نقی زاده، ۱۳۹۲)

روح مسجد، کالبد زندگی را پر نشاط و پرانگیزه می‌سازد. در هر جا سامان زندگی است، مسجد، مرکز و کانون اصلی است. در بنای شهر و روستا، در مدرسه و دانشگاه، در مراکز جمعیتی از بازارهای کسب و کار تا فرودگاه‌ها و جاده‌ها و پایانه‌های سفری و تا آسایشگاه‌ها و بیمارستان‌ها و بوستان‌ها و گردشگاه‌ها، در همه و همه باید مسجد را همچون قطب و محور بنا نهاد. مسجد در همه‌جا باید پاکیزه، زیبا و آرام‌بخش باشد. مدیریت محتوایی و معنوی مسجد که بر دوش روحانی مسجد است باید خردمندانه و مسئولانه و حتی عاشقانه باشد. حوزه‌های علمیه برای آماده‌سازی روحانیانی در این طراز، وظیفه‌ای ذاتی و طبیعی دارند. اگر مسجد، کیفیت شایسته‌ی خود را بیابد، هزینه‌های مادی و معنوی بسیاری از دوش جامعه و مردم و مسئولان برداشته خواهد شد. (خامنه‌ای، ۱۳۹۲)

مساجد محلی نیازمند ملاحظات برنامه‌ریزی و طراحی و الگویی است که علاوه بر پاسخ‌دهی به نیازهای ثابت و متغیر محله، دارای هویتی برگرفته از زمینه‌های ارزشمند تاریخی، فرهنگی و هنری آن شهر و منطقه است. در کلان‌شهر تهران که دارای شهرک‌ها و محله‌های متعدد و پرتراکمی است، ضروری است که در طراحی مساجد محله‌ای و ناحیه‌ای جدید و نیز بازسازی و بازآفرینی مساجد موجود، به الگوی زمینه‌ای و کارآمد توجه شود. یکی از این الگوهای بومی و ارزشمند، مساجد محله‌ای و ناحیه‌ای مانند مسجد سجاد (علیه‌السلام) و مسجد لرزاده است که حسین لرزاده در شهر تهران طراحی نموده است.

روش تحقیق

هدف این مقاله ارائه الگوی طراحی مساجد محلی برای شهر تهران با استفاده از معماری مسجد سجاد و لرزاده است. این مقاله از نوع کیفی و میان‌رشته‌ای است که با روش‌های

پژوهش توصیفی، تحلیلی، استدلال منطقی و پیمایش میدانی انجام شده است که روش‌های پژوهشی مورد استفاده در بخش‌های مختلف مقاله عبارتند از: الف) در بخش مبانی نظری روش پژوهش تحلیلی به صورت تحلیل محتوای متون برای تبیین ارتباط بین مطالعات حوزه دینی و معماری استفاده است. ۲. در بخش مطالعه موردی با روش تحقیق پیمایش میدانی برای مطالعه نمونه‌های موردی به صورت برداشت الگوی معماری مسجد سجّاد و لرزاده و استخراج پلان معماری مسجد با شیوه‌های برداشت معماری و عکاسی و ترسیم پهنه‌بندی است. ۳. در بخش نتیجه‌گیری با استفاده از روش تحقیق استدلال منطقی، به ارائه نکات کاربردی و سیاست‌های برنامه‌ریزی و طراحی مساجد محلی پرداخته شده است. هم‌چنین فرایند انجام تحقیق به این صورت است که ابتدا مبانی نظری مسجد در قرآن و روایات شیعه بررسی شده و سپس بر اساس این مبانی به آسیب‌شناسی معماری برخی مساجد ناحیه‌ای و محله‌ای پرداخته شده است. در ادامه با بررسی الگوی معماری دو مسجد سجّاد و لرزاده، به استخراج الگوی فضابندی و سایر ابعاد معماری مسجد محله پرداخته شده است.

۱. مبانی نظری

۱-۱. مساجد محلی

واژه مسجد در قرآن، بیست‌وهشت بار آمده است و این صریحاً از مسجد به‌عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادت نموده و به‌وسیله آن ایمان به یگانگی خداوند را اظهار می‌دارد نام برده شده است. (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹) در طول اعصار مساجد به‌عنوان عبادتگاه مسلمانان از تحول و پویایی خاصی در کالبد و محتوا برخوردار بوده‌اند. این امر از طرفی ریشه در حس پرستش موجود در فطرت آدمی داشته و از طرفی برخاسته از حس زیبایی‌دوستی انسان‌ها می‌باشد. این مهم در کالبد مساجد با خلق فضاهایی زیبا، ضمن برطرف کردن حس پرستش و عبادت برآورنده حس زیبایی‌شناختی آنان نیز می‌باشد. در طول تاریخ اسلام، مساجد هم‌چنین در زندگی جمعی مسلمانان نیز نقش مهمی داشته‌اند. آن‌ها از یک‌سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به حل و فصل امور مردم می‌پرداخته‌اند. دروازه مسجد در ایران با دو مناره در طرفین آن یادآور خاطره بهشت بوده که در میان دو محور متضاد تنها محور جهان است. (امین‌زاده، ۱۳۷۸، ص ۲۸) به این ترتیب می‌توان گفت که مساجد در جامعه ایرانی در ابعاد مختلف

اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و کالبدی تأثیرگذار بوده است و مسجد به عنوان مهم ترین بنا در هر سکونتگاه اسلامی و قلب تپنده روستاها و شهرها باید با اصول، مبانی و روش های مبتنی بر آموزه های دین مبین اسلام همراه باشد؛ اما امروزه مساجد با وجود نقش و سوابق قوی در دوره های گذشته، جایگاه آن چنان شایسته و درخوری در کلیات کالبدی، فرهنگی، اجتماعی شهرها و آبادی ها ندارند.

یکی از مهم ترین زمینه ها توجه به مساجد، الزامات معماری و شهرسازی است: مکان یابی صحیح مسجد، بستر مناسب شهری، استحکام و مقاومت بالا، زیبایی و فضای قدسی مسجد از اهم این موارد هستند. این ابعاد با تأملی در مساجد تاریخی ایران و کشورهای اسلامی به وضوح قابل مشاهده است؛ اما امروزه ساخت مساجد با نقاط ضعف، تهدیدها و ابهامات بسیاری روبروست: مکان یابی نادرست، استحکام ضعیف، ناهماهنگی بناهای اطراف با مسجد، عدم رعایت حریم مساجد، فرم ناخوانا، معماری غیرایرانی اسلامی.

همان گونه که همه روزه شاهد هستیم بسیاری از مساجد جدیدالاحداث در کنار شاهراه ها و اماکن شلوغ و پر سروصدا و آزاردهنده با مقیاس و اندازه های بسیار خرد و با استفاده از مصالح مقاومی همچون فولاد و بتون که دارای قدرت انتقال صوت به میزان زیادی هستند، با دیوارهای بسیار نازک از جنس سفال (یک یا یک و نیم آجره) که خود معلول قلت و کمبود جا و مکان است، براساس نقشه ای که با اقتباس و تقلیدی بی قواره و سبک از شیوه کهن تهیه شده، احداث می شود. این وضع که به راستی ناشی از نبود ادراک هنری، دانش کم و عدم اطلاع سازندگان آن فی المثل از نحوه پوشش شبستان است، موجب شده که به جای انتقال و تبدیل گام به گام وزن، هندسه و حجم گنبد به جرزه ها و دیوارهای شبستان، آن را با ادغام سقف مسطح که با کمک تیرآهن و طاق ضربی و یا دال بتونی، که بر روی آن گنبدی نامتناسب و ناموزون به همین روش سوار کرده اند، ساخته شود. در مورد سایر ضوابط، جزئیات و ملزومات بنا، وضع از این هم بدتر است. استفاده از تیرآهن در دهانه ها به صورت نعل درگاه موجب آن شده که قوس ها و چفدهای شناخته شده و زیبا با روش و هندسه ویژه خودشان که تعداد بسیاری از آن ها قدرت تحمل و انتقال بار به میزان زیادی به جرزه ها دارند، از حیث انتفاع بیافتد و غالباً به صورت کاذب اجرا شوند، که در واقع هیچ گونه انطباقی با اصل طرح ندارند. بایستی تزئینات و کاشی کاری ها را هم بر این ها مزید نمود. حال آنکه استفاده از مصالح جدید که علی القاعده بایستی سبب پایداری و تقویت و ایجاد امکانات تازه در طراحی و ازدیاد عمر و دوام بنا بشود،

به علت عدم استفاده صحیح و به جا، خود موجب ناکارایی و همچنین از قواره افتادن و نامتناسب شدن بناها به ویژه مساجد گردیده است. (عباسی، ۱۳۹۰)

معماری بازآفرینی و خلق فضا، متناسب با نیازهای متنوع انسان‌ها، از عوامل مادی و صوری و در جهت کمال مقدر آن‌ها (نقره‌کار، ۱۳۸۷ الف، ص ۴۶) اما این بازآفرینی نه تقلید است و نه آفرینش مطلق؛ و عنصر فضا، ماحصل معماری و اکسیر و جوهر آن است. توجه به نیازهای مخاطبین و ماندگاری از معیارهای مهم معماری است. همچنین معیار زیبایی‌شناسی باید جهت‌گیری فطری و فرافردی داشته باشد تا سلیقه‌های زودگذر. (همان، الف، ص ۴۷) نکته مهمی که در طراحی مساجد وجود دارد، این است که علاوه بر ویژگی‌های فرهنگی، هنری و دینی طرح‌های ملی در طراحی مساجد معاصر در نظر گرفته به گونه‌ای که متناسب با شرایط امروز باشد، به عبارتی دیگر مساجد امروز نه تنها باید در ادامه مساجد کهن باشد بلکه لازم است ویژگی‌های این دوره نیز در آن‌ها منعکس شود. مساجدی که به‌طور عمده به تقلید از گذشته ساخته می‌شوند کمتر ابداعات هنری در آن به چشم می‌خورد، این نوع از فضاها به لحاظ خلاقیت هنری غالباً در سطح عالی ارزیابی نمی‌شود و نشان‌دهنده تکامل طراحی معاصر نیست. نوع دیگری از مساجدی که ساخته می‌شوند ارتباط فرهنگ با اصول طراحی گذشته به خوبی لحاظ نمی‌شود و نوعی گسست فرهنگی و هنری در آن‌ها دیده می‌شود به نظر می‌رسد این نوع مساجد نیز به حد کافی تداوم بخشنده فرهنگ معماری ایرانی و اسلامی نیست. مساجدی هم هستند که در طراحی آن‌ها از ویژگی‌های معماری سنتی ایرانی استفاده و درعین حال تلاش می‌شود ابداعات هنری متناسب با دوره معاصر در آن‌ها شکل گیرد به نظر می‌رسد این گروه از مساجد می‌توانند بالقوه امکان توسعه طراحی مساجد معاصر را فراهم کند. (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰ ب)

ساختمان‌های جدید باید خلاقانه بوده و از نظر طراحی کیفیت مطلوبی را دارا باشند و در عین داشتن ریشه محکمی در زمینه تاریخی خود و یا با احترام به آن‌ها، در ظاهر متعلق به زمان خود باشند؛ بنابراین می‌توان این‌گونه استدلال کرد که خلاقیت و ذوق فردی معماری باید در چارچوبی خاص و قابل ارزیابی و نقد قرار گیرد. خلاقیت مطلق در ایجاد فضا، بدون توجه به زمینه‌های دینی، فرهنگی اجتماعی، اقتصادی، تاریخی و طبیعی جامعه، مجاز نمی‌باشد. خلاقیت در طراحی مسجد، نیز باید تابع اصول و معیارهای روشنی باشد.

چند نوآوری در طراحی و ساخت مسجد امام اصفهان به کار رفته است که به نظر می‌رسد برخی از آن‌ها در گذشته به صورت محدود تجربه شده بود. از این‌گونه می‌توان به وجود دو گنبد

در پشت دو ایوان واقع در امتداد محور فرعی مسجد (محور عمود بر امتداد محور قبله) و دو منار در دو سوی ایوان شبستان قبله (همراه با دو منار در دوسوی پیش طاق ورودی) اشاره کرد که از خصوصياتی است که پیش‌تر در طراحی و ساخت مسجد جامع سمرقند (مشهور به مسجد جامع بی‌بی‌خانم) به کار رفته است. حل کردن اعوجاج بین محور قبله و محور میدان در فضای ورودی که گویا به شکل بارز در این مسجد به شکلی نو مورد توجه قرار گرفت و می‌توان آن را الگویی ایرانی دانست، در این بنا مورد استفاده قرار گرفت و در برخی از بناهای مهم در دوره بعد نیز مورد بهره‌برداری واقع شد. وجود دو گنبد در پشت ایوان‌های واقع در امتداد محور فرعی حیاط که به نظر می‌رسد تنها در این مسجد در ایران مورد استفاده قرار گرفت و به شکل بارز و مهم دیگر تکرار نشد خصوصیتی است که به احتمال بسیار از مسجد بی‌بی‌خانم در سمرقند گرفته شده است. (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰ الف)

در ساختمان مسجد الجواد تهران، بجای گنبد، فرم ستاره‌ای و ناآشنایی احداث شده که شاید با گذشت سالیان متمادی نیز در نظر مردم به عنوان مسجد ایرانی مقبول نشود. (شکل ۴- الف) در طراحی مسجد بیمارستان نمازی شیراز، با وجود طراحی مناسب عملکردی و محیطی، نبود گنبد، ایوان ورودی و مناره به فرم ناآشنا منجر به شکل‌گیری مسجدی با فرم ناخوانا شده است. (شکل ۴- ب) و یا مثالی دیگر به‌کارگیری مناره‌ها و گنبد‌های پیش‌ساخته مالزیایی در مسجد دانشگاه آزاد زنجان، به نوعی دیگر به معماری ایرانی بی‌توجهی شده است. (شکل ۴- ج) در طراحی مسجدی در سنگاپور از جنس کریستال برای گردشگران، بجای صلابت مسجد شکنندگی القا می‌شود. در نمونه‌ای دیگر در مسجد الایرسید اندونزی، بدنه خارجی این ساختمان کاملاً با معماری کلاسیک و مدرن، با قالب‌های برجسته نام خداوند و ائمه اطهار در نمای خارجی ساختمان، طراحی شده است. (شکل ۳- د) در تصویر (۴- ه) نیز مسجد قدس سعادت آباد تهران را می‌بینیم که بدون هیچ تشابهی به مسجد و بی‌توجهی به الگوها و نمادهای ایرانی/اسلامی در مهر و موم‌های اخیر احداث شده است. آنچه ذکر آن در اینجا ضروری است این است که خلاقیت باید ضمن در نظر گرفتن هویت ایرانی/اسلامی، زمینه‌ها و مؤلفه‌های محیطی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و طبیعی باید به الگوهای از پیش موجود نیز توجه نموده تا طرح مسجدی موفق حاصل شود. به عبارت دیگر نه تقلید صرف از مساجد قدیمی و نه خلاقیت خارج از چارچوب ایرانی/اسلامی.

شکل ۱- مسجد الجواد تهران (سمت راست)؛ مسجد بیمارستان نمازی شیراز (وسط)
مسجد دانشگاه آزاد زنجان (سمت چپ)

شکل ۲- مسجد الایرسید اندونزی (سمت راست) مسجد قدس سعادت آباد، تهران (سمت چپ)

انسان، به عنوان برترین مخلوق خداوند، دارای نیازهای متنوعی در ابعاد فردی و اجتماعی است: ۱. نیازهای عملکردی ۲. نیازهای معنوی. از طرفی مسجد، به عنوان ظرف ارتباط با خداوند، محل تحقق بسیاری از این نیازهاست: از نظر شهرسازی و معماری، مسجد باید نیازهای متنوعی از قبیل ایمنی، امنیت، ارتباط با اجتماع و مشارکت، حس مکان و تعلق خاطر، زیبایی شناسی، تفکر و تدبیر در زیبایی ها، ارتباط با خداوند، هویت بومی (ایرانی - اسلامی).

مساجد محلی بایستی ۱. با معماری ایرانی - اسلامی باشد ۲. معرف هویت شهر تهران و محله های تهران باشد ۳. سازگار با اقلیم و شرایط بومی تهران و مناطق آن باشد ۴. از نظر عملکردی، دارای کارایی حداکثری باشد. ۵. به عنوان قلب تپنده محله و مرکز آن و نشانه محله ایفای نقش نماید. ۶. دارای منظر شهری ماندگار و خاطره انگیز باشد. ۷. در برابر بحران ها، تهدیدات و آسیب های طبیعی و غیرطبیعی مقاوم و ایستا و پایدار باشد. ۸. سازگار با راستای قبله و دسترسی های پیرامونی باشد. ۹. انعطاف پذیر و مهیا برای برنامه های فرهنگی و اجتماعی مرتبط باشد. ۱۰. بهره مندی از اصول معماری سنتی ایران ۱۱. بهره مندی از فناوری های نوین در تهویه، روشنایی، ساخت و نگهداری؛ بنابراین با چشم انداز اولیه این طرح را می توان به شرح زیر بیان نمود: «مساجد محلی شهر تهران در افق این طرح مساجدی ایرانی - اسلامی، تهرانی است. این مساجد حائز کیفیت های کارایی، انعطاف پذیری، ماندگاری، خاطره انگیزی، آرامش بخشی، نشانه و نماد محله، پایداری، ایستایی و ماندگاری است. این مساجد ضمن

برخورداری از بن‌مایه‌های معماری سنتی ایرانی از فناوری‌های نوین در ساخت و تأسیسات الکتریکی و مکانیکی بهره‌مند خواهند شد.»

۲. مطالعه موردی؛ مساجد سجاد و لرزاده تهران

۱-۲. مسجد امام سجاد (علیه‌السلام) تهران

مسجد امام سجاد (علیه‌السلام) مسجدی محلی و در خیابان جمهوری، نبش خیابان فخررازی واقع می‌باشد. ویژگی‌های این مسجد در یک لوح سنگی مرمرین در نمای بیرونی مسجد مطابق تصویر زیر عنوان شده است: تاریخچه مسجد سجاد (موقوفه کاظم گیتی)؛ مساحت کل موقوفه: ۶۲۰ مترمربع؛ تاریخ آغاز ساختمان خرداد ۱۳۲۳ و افتتاح رسمی تیر ۱۳۲۶؛ پایان کل ساختمان اسفند ۱۳۴۲؛ هزینه کل ساختمان: ۳۶۵۶۰۱۵ ریال؛ تعداد کل کمک‌کنندگان برای ساختمان ۱۰۱۶ نفر؛ ناظر استصوابی: علی آشتیانی؛ طراح: حسین لرزاده؛ معمار و ناظر فنی: حسینعلی ایزدمهر؛ کاشی‌کاری: محمد گودرزیان.

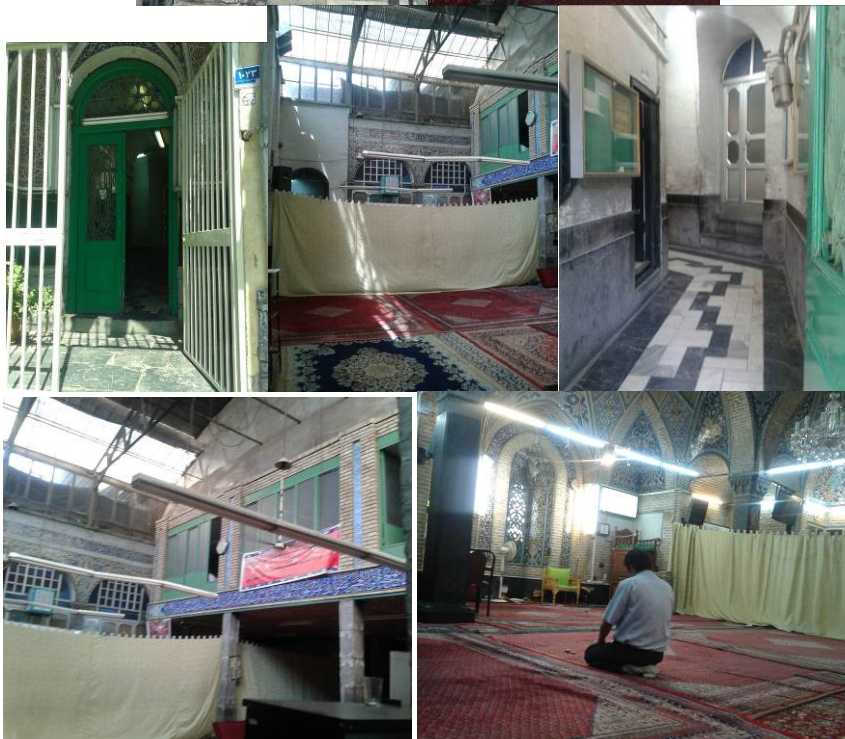
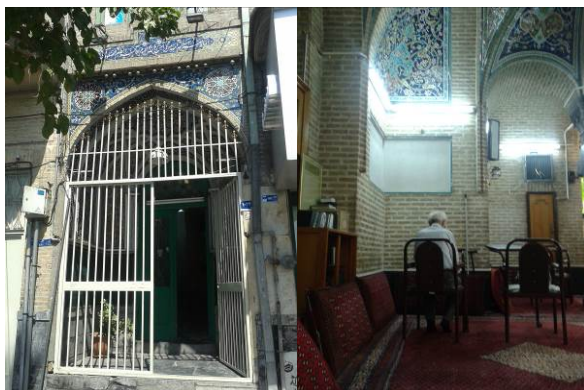

شکل ۳- شناسنامه مسجد سجاد تهران

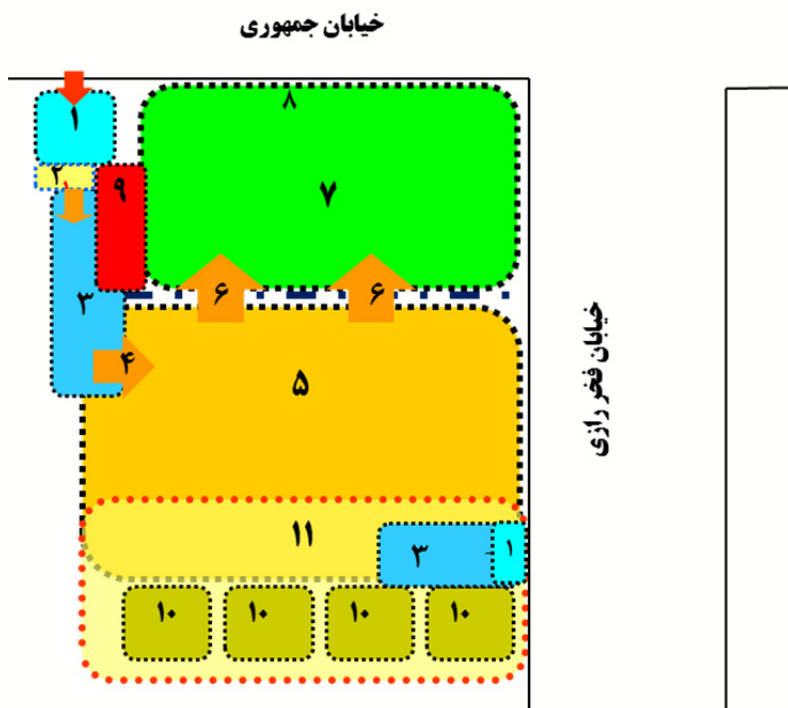
این مسجد دارای دو ورودی جداگانه برای آقایان و بانوان می‌باشد که ورود و خروج آقایان از ورودی خیابان جمهوری و ورود و خروج بانوان از ورودی خیابان فرعی فخررازی انجام می‌شود. ورود به مسجد از طریق یک نظام فضایی سلسله‌مراتبی به ترتیب زیر انجام می‌شود:

۱. پیش‌ورودی ۲. آستانه ورودی ۳. دالان (راهرو) ۴. در ورودی به فضای وسیع و چندمنظوره

مسجد ۵. فضای وسیع و چندمنظوره مسجد ۶. درهای ورودی به فضای اصلی برگزاری نماز ۷. فضای اصلی برگزاری نماز ۸. محراب ۹. دفتر نگهبانی مسجد و نذورات و کمک‌ها ۱۰. اتاق‌های جانبی ۱۱. طبقه دوم (تراز ۱+) ۱۲. واحد تجاری در جداره بیرونی (رو به خیابان).

شکل ۴_ فضاهای داخلی مسجد سجاد تهران از ورودی تا شبستان

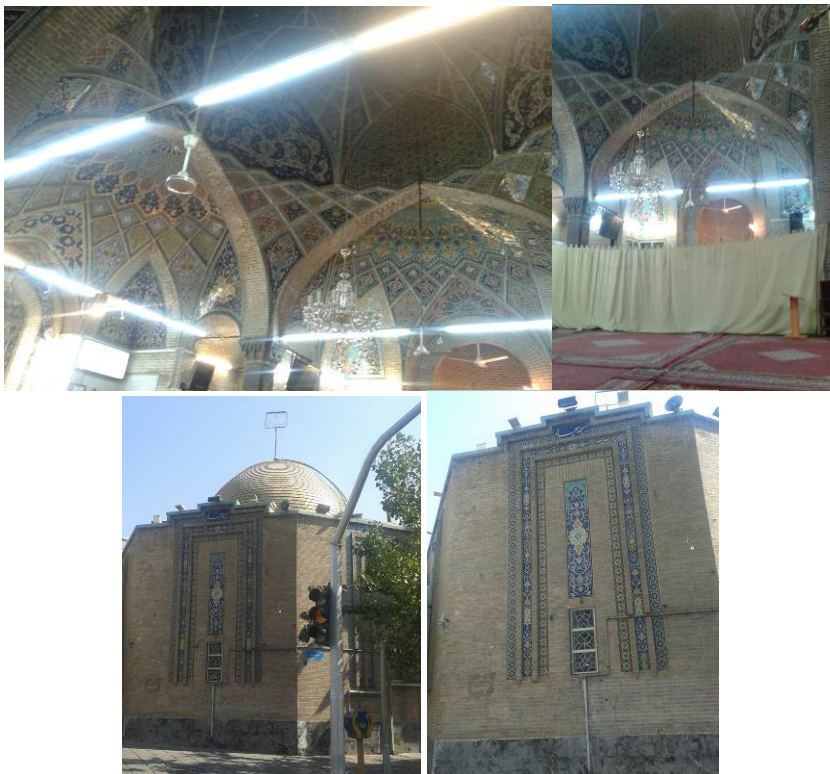

شکل ۵_ الگوی پلان و فضابندی مسجد سجاد تهران؛ ۱. پیش ورودی ۲. آستانه ورودی ۳. دالان (راهرو) ۴. در ورودی به فضای وسیع و چند منظوره مسجد ۵. فضای وسیع و چند منظوره مسجد ۶. درهای ورودی به فضای اصلی برگزاری نماز ۷. فضای اصلی برگزاری نماز ۸. محراب ۹. دفتر نگهداری مسجد و نذورات و کمک‌ها ۱۰. اتاق‌های جانبی ۱۱. طبقه دوم (تراز +۱) ۱۲. واحد تجاری در جداره بیرونی (رو به خیابان).

رابطه مابین ورودی، دالان (راهرو) و فضای اصلی مسجد، طوری است که ضمن تغییر راستای دالان و جلوگیری از ایجاد دید مستقیم به فضای مسجد؛ فضای اصلی مسجد هماهنگ با راستای قبله و فرش‌های این فضا کاملاً منطبق با هندسه فضا و قبله قرار گرفته‌اند. فضای اصلی مسجد به دو قسمت تقریباً معجزا و مرتبط (فضاهای ۵ و ۷ در دیاگرام بالا) توسط دیواری قطور با دو درب شیشه‌ای تقسیم شده است. بخش مجاور خیابان جمهوری (فضای شماره ۵) که با تزیینات کاسه‌سازی و مقرنس‌کاری آراسته است برای برگزاری نمازهای یومیه استفاده می‌شود؛ اما بخش مرکزی (فضای شماره ۷) که با سقف شیرانی مسقف است برای

چند منظوره استفاده می‌شود. در ساعات قبل از ظهر و بعد از ظهر فضای مسجد برای برگزاری رده‌های و برنامه‌های فرهنگی و بسیج و ... استفاده می‌شود.

تزیینات مسجد شامل کاسه‌سازی و مقرنس‌کاری و کاشی‌کاری است. عمده مصالح این مسجد در جداره‌ها، آجر و با تزیینات کاشی می‌باشد. رنگ غالب در نمای درونی و بیرونی مسجد، همان رنگ آجر (کرم و خاکی) و کاشی (آبی) می‌باشد. منظر بیرونی مسجد با کاشی‌کاری با ریتم عمودی و الگوی هندسی هم در کنج و هم در جداره‌های هر دو خیابان جمهوری و فخر رازی، به همراه گنبد طلایی با پوشش بیرونی فلزی طلایی (که از فاصله دورتر قابل مشاهده است) خودنمایی می‌کند. همچنین بخشی از جداره بیرونی مسجد در خیابان جمهوری برای واحدهای خصوصی تجاری که با بیرون‌زدگی در طبقه دوم ولی همساز و یکپارچه با مجموعه مسجد وجود دارد.

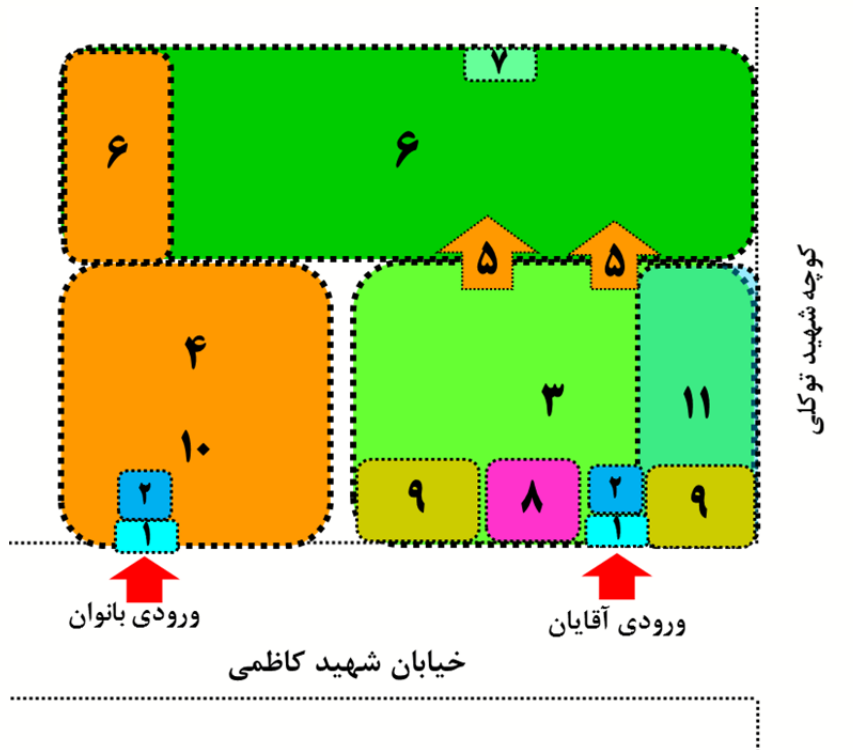

شکل ۷_ تزینات داخلی و ریرونی مسجد سجاد

۲-۲. مسجد لرزاده تهران

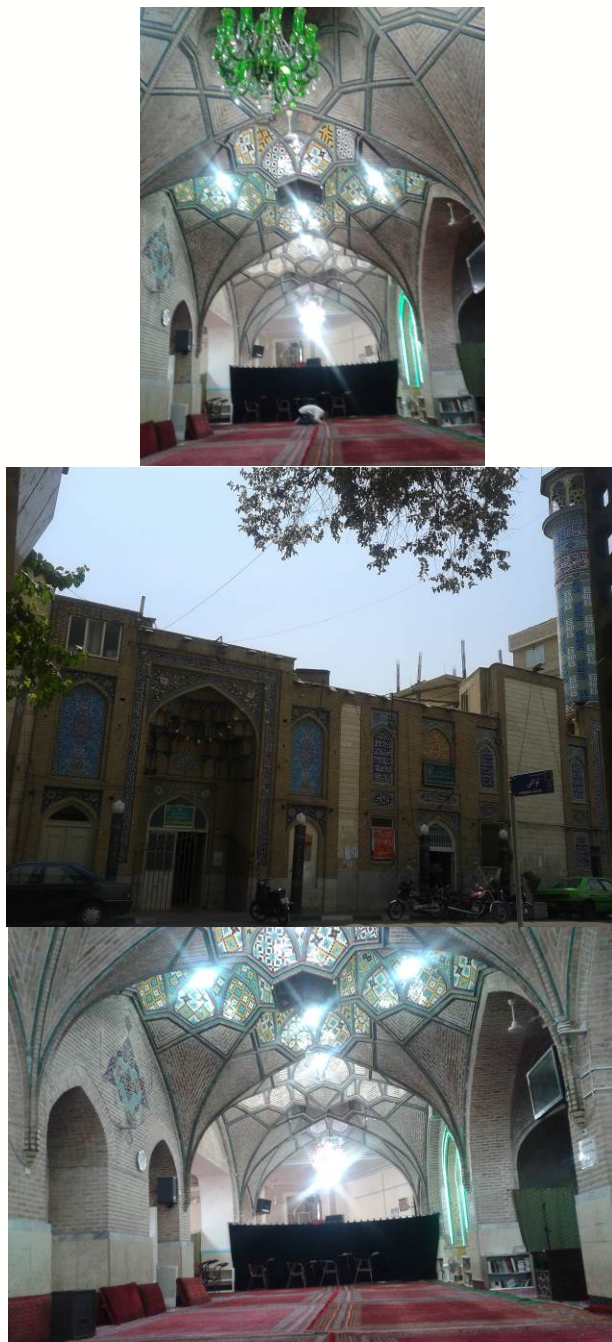
مسجد لرزاده مسجدی محلی و در میدان خراسان، انتهای خیابان شهید کاظمی و نبش کوچه شهید توکلی واقع می‌باشد. این مسجد دارای دو ورودی مجزا از خیابان شهید کاظمی برای آقایان و بانوان می‌باشد. ورود به مسجد از طریق یک نظام فضایی سلسله‌مراتبی به ترتیب زیر انجام می‌شود: ۱. پیش‌ورودی ۲. آستانه ورودی و دالان (راهرو) ۳. فضای سرپوشیده و چندمنظوره مسجد ویژه آقایان (یک طبقه و با ارتفاع بلند) ۴. فضای سرپوشیده و چندمنظوره مسجد ویژه بانوان (دو طبقه) ۵. جداره و درب ورود به فضای اصلی ۶. فضای اصلی برگزاری نماز یومیه با تزینات و سقف مقرنس‌کاری و کاسه‌سازی که بخشی از آن با پرده به بانوان اختصاص یافته است ۷. محراب نماز ۸. نگهبانی و دفتر نذورات و کمک‌های مردمی مسجد. ۹. اتاق‌های جانبی ۱۰. سرویس بهداشتی در زیرزمین (تراز -۱). ۱۱. طبقه دوم (فعالیت‌ها و برنامه‌های فرهنگی رده‌ها و دفتر بسیج و ...) ۱۲. مدیریت

شکل ۸_ الگوی معماری مسجد لرزاده؛ ۱. پیش‌ورودی ۲. آستانه ورودی و دالان (راهرو) ۳. فضای سرپوشیده و چندمنظوره مسجد ویژه آقایان ۴. فضای سرپوشیده و چندمنظوره مسجد ویژه بانوان ۵. جداره و درب ورود به فضای اصلی ۶. فضای اصلی برگزاری نماز یومیه با تزیینات و سقف مقرنس‌کاری و کاسه‌سازی که بخشی از آن با پرده به بانوان اختصاص یافته است ۷. محراب نماز ۸. نگهبانی و دفتر نذورات و کمک‌های مردمی مسجد ۹. اتاق‌های جانبی ۱۰. سرویس بهداشتی در زیرزمین (تراز ۱-). ۱۱. طبقه دوم ۱۲. مدیریت

تزیینات این مسجد را در دو بخش می‌توان بررسی نمود: تزیینات فضای بیرونی که مزین و آراسته به کاشی‌کاری در زمینه آجری است. جداره‌های بیرونی مسجد مزین به کاشی‌کاری با ترکیبی از مضامین قرآنی و طرح‌های گیاهی می‌باشد. تزیینات فضای داخلی در بخش عمومی و چندمنظوره، کاشی‌کاری در زمینه آجری است؛ اما در بخش اختصاصی برگزاری نمازهای یومیه مزین به سقف آجری کاسه‌سازی است.

شکل ۹_ فضاهای داخلی مسجد لرزاده

عمده مصالح این مسجد آجر که به عنوان زمینه‌ای برای تزیینات کاشی کاری طراحی شده است. عمده مصالح این مسجد در جداره‌ها، آجر و با تزیینات کاشی می‌باشد. رنگ غالب در نمای درونی و بیرونی مسجد، همان رنگ آجر (کرم و خاکی) و کاشی (آبی) هست. منظر بیرونی مسجد با کاشی کاری با ریتم عمودی و الگوی هندسی هم در کنج و هم در جداره‌های هر دو کاظمی و توکلی، به همراه تک‌مناره کاشی کاری شده (که از فاصله دورتر قابل مشاهده است) خودنمایی می‌کند. کنج‌سازی زیبا در کنج و سردر زیبای مقرنس کاری شده با خط آسمان متنوع از نقاط قوت منظر بیرونی مسجد می‌باشد.

شکل ۱۰- منظر و فرم و تزیینات بیرونی مسجد لرزاده

۳. بحث و یافته‌ها

۳-۱. الزامات پلان مسجد محلی

مهم‌ترین مصداق الهام‌بخش طراحی مساجد خانه کعبه است که ویژگی‌های و اصول معماری درون‌گرایی، وحدت‌بخشی، وقار، آرام، سادگی، هماهنگی مواد و مصالح و عناصر، پرهیز از آرایه‌های نامناسب و تزیینات نابجا در آن مشهود است. خانه کعبه از منظر بیرون در چهار جهت اصلی، به سمت همه راه‌ها و همه جهات بال گشوده است اما از یک‌جهت با یک درب مهمان می‌پذیرد. در طراحی پلان مساجد توجه به فضاهای اصلی و فرعی و اصول طراحی آن‌ها به‌طور جداگانه و در ارتباط با فضاهای دیگر بسیار ضروری است. مهم‌ترین فضای اصلی، فضای شبستان مردانه و زنانه است که متناسب با جمعیت کاربران و پاسخ‌دهی کمی و کیفی شبستان در شرایط زمانی مختلف (نماز جماعت، اعیاد، مناسبت‌های سیاسی و مذهبی، سوگواری‌ها و ...) در نظر گرفته شود. (نقره‌کار، ۱۳۸۷ ب، ص ۵۲۹) یکی از ویژگی‌های مساجد این است که ایده اصلی اسلام که مساوات و سادگی در ساخت آن رعایت شود به همین دلیل در گذشته مساجد به شکل مربع و مربع مستطیل می‌ساختند اشکان پنج ضلعی و هشت ضلعی بیشتر در ساخت مقابر و آرامگاه‌ها به کار می‌برند، صفوف نمازگزار باید به صورت منظم باشد بنابراین مساجدی که در دوران معاصر ساخته می‌شود به صورت هشت ضلعی بوده و در حقیقت برداشت غلطی کرده اند و مثل آرامگاه‌ها ساخته‌اند. (میرعمادی، ۱۳۹۰) خصوصیات مهم مساجد جامع ایران عبارتند از: ۱. طرح چهار ایوانی درون‌گرا ۲. گنبد ۳. زوج منار که با توجه به فلسفه و نگرش ثنوی در ایران، به صورت‌های گوناگون مورد توجه قرار داشته است. ۴. تأکید بر فضای ورودی و به‌ویژه مسیر غیرمستقیم ورودی از فضای بیرونی به داخل مسجد مانند مسجد میدان کاشان که با اعوجاج در مسیر ورودی به‌عنوان الگوی در سایر مساجد بکار رفته است. (سلطان‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۱۰۹)

فضاهای جانبی و خدماتی (پشتیبانی) شامل فضای ورودی، وضوخانه و سرویس بهداشتی، کفش‌کن (کفش‌داری)، آبدارخانه، نگهبانی، اتاق صوتی و تصویری، اتاق مدیریت و اداری و غیره می‌شود:

۱. وضوخانه، دستشویی با تعداد لازم و با کیفیت مناسب (تهویه، بهداشت، روشنایی) و با فاصله از ورودی شبستان‌ها (درعین حال دسترسی آسان به آن‌ها) باشد. در صورتی که

سرویس بهداشتی اجباراً در زیرزمین تعبیه شود، یک وضوخانه نیز در هم‌سطح با شبستان آن‌ها طراحی شود.

۲. آبدارخانه متناسب با وسعت شبستان‌ها و با دسترسی مستقیم به داخل شبستان‌ها و ورودی آن از خارج شبستان‌ها باشد.

۳. کفش‌کن در کنار ورودی شبستان‌ها با وسعت مناسب و دسترسی آسان و تهویه لازم.

۴. فضای زندگی خادم مناسب برای یک خانواده جوان با اشراف به فضای ورودی و حتی المقدور مستقل و دور از چشم مراجعین.

۵. واحدهای مدیریت و اداری شامل اتاق امام جماعت، هیئت امنای مسجد، اتاق جلسات و مسئولین آموزشی، تبلیغاتی، بسیج برادران، بسیج خواهران و ... متناسب با نیازهای مدیریتی واحدهای مربوطه.

۶. در نظر گرفتن یک پیش‌فضای ورودی و فضای انتظار مناسب برای جداسازی فضای بیرون از درون و ایجاد آرامش و سکون لازم برای عبادت و جداسازی فضاهای فرعی از ورودی شبستان‌ها.

۷. همچنین فضایی چند منظوره، مناسب برای نمایشگاه‌های مختلف و تبلیغات و انتخابات در کنار فضای ورودی یا فضاهای انتظار می‌تواند مفید باشد.

۸. طراحی یک نمایشگاه و فروشگاه محصولات فرهنگی هنری و تبلیغات مذهبی با دسترسی مناسب از خارج و داخل مسجد می‌تواند به سرزندگی و تنوع مجموعه بی‌افزاید.

۹. طراحی یک کتابخانه، قرائتخانه و امکانات لازم و متناسب با شرایط و نیازهای محلی. (نقره‌کار، ۱۳۸۷ ب، ص ۵۲۸)

برنامه‌ریزی و طراحی مساجد محلی شهر تهران بایستی با در نظر گرفتن معیارهای زیر انجام شود:

۱. راستای قبله در طراحی در نظر گرفته شود. هندسه پلان با هندسه قبله در سایت هماهنگ شود. به‌طوری‌که خطوط اصلی پلان با فرش‌های مسجد و صفوف نماز هماهنگ باشد.

۲. سلسله‌مراتب فضایی و کالبدی در رسیدن از بیرون به داخل مسجد و بالعکس در نظر گرفته شود. برای این منظور پیش‌فضای ورودی، ورودی، هشتی و دالان (راهرو) لازم می‌باشد. سلسله‌مراتب ورودی بهتر است به‌صورت غیرخطی (غیرمستقیم) بوده تا

از دید مستقیم به فضای مسجد جلوگیری شده و همچنین در آسایش اقلیمی و جلوگیری از اتلاف فضای داخلی مؤثر باشد.

۳. تفکیک فضای بانوان و آقایان به طور انعطاف پذیر در طراحی الزامی است.

۴. فضای طبقه دوم (تراز +۱) برای فعالیت‌ها و برنامه‌های فرهنگی جانبی طراحی شود.

۵. طبقه زیرزمین (تراز -۱) برای جای‌دهی سرویس بهداشتی و خدمات تأسیساتی می‌تواند استفاده شود. در این صورت حداقل یک سرویس بهداشتی در همکف برای افراد معلول یا کم‌توان در نظر گرفته شود.

۶. وضوخانه در تراز همکف ایجاد شود. وضوخانه می‌تواند به صورت خطی در لبه فضاهای عمومی داخلی یا به صورت فضایی مجزا طراحی شود. محل نشیمن یا صندلی‌های لازم برای وضوخانه و مکث افراد کم‌توان در نظر گرفته شود.

۷. ارتفاع متوسط فضای اصلی حدود ۵ متر باشد.

۸. پرهیز از فرم‌های ناهمگون با الگوی ایرانی - اسلامی: از طراحی و احداث فرم‌های ناهمگون با حافظه تاریخی و الگوی ایرانی - اسلامی پرهیز شود. فرم مساجدی همچون مسجد الجواد تهران، مسجد ولیعصر (تئاتر شهر)، مسجد قدس سعادت‌آباد از این گونه مساجد با فرم‌های نامطلوب با الگوی ایرانی - اسلامی و سبک تهران هستند.

۹. استفاده از فرم‌های ایرانی - اسلامی: عناصری همچون ایوان، گنبد و مناره در منظر بیرونی و استفاده از عناصر ستون‌های مزین، کتیبه‌ها و سقف کاربردی و مقرنس و کاسه‌سازی و محراب به عنوان عناصر مطابق با الگوی ایرانی - اسلامی بکار گرفته شوند.

۱۰. فضای سرپوشیده می‌تواند در دو بخش با عمومی و اختصاصی (برای نمازهای یومیه) طراحی شود. بخش اختصاصی می‌تواند به مانند مساجد سجاد و لرزاده با سقف کاسه‌سازی و کاربردی شده و بخش عمومی با سقفی تخت و بلندتر به صورت پیش‌ساخته طراحی شود. این دو بخش از طریق دیواری با دو درب مزین با یکدیگر ارتباط خواهند داشت.

مساحت کل مسجد بین ۳۵۰ تا ۵۰۰ متر و برای جای‌دهی ۶۰ الی ۷۰ متر طراحی

شود. برای کارایی بیشتر و استفاده بهینه از فضای موجود بهتر است بخشی از فضای مسجد به صورت دوطبقه برای عملکردهای فرهنگی و چندمنظوره در نظر گرفته شود.

جدول ۱_ ابعاد و اندازه‌های پیشنهادی برای ریزفضاهای مساجد محلی

نام فضا	ابعاد (متر)	حداقل مساحت (مترمربع)	ملاحظات
پیش فضای ورودی	۳*۲	۶	عقب نشینی از لبه معبر
دالان (راهرو) ورودی	۴*۱/۵	۶	به صورت غیر مستقیم از آستانه تا کفش کن
کفش کن	۲*(۳*۲)	۱۲	مجزا برای بانوان؛ کمد های کفش در نظر گرفته شود
وضوخانه	۲*(۳*۶)	۳۶	مجزا برای بانوان؛ در لبه فضای عمومی با صندلی های داخلی طراحی شود.
نگهبانی	۳*۴	۱۲	با امکان دید به تمام فضاهای داخلی
فضای اصلی مسجد	۱۵*۱۸	۲۷۰	قابل تقسیم به چند فضا
سرویس بهداشتی	۲*(۳*۶)	۳۶	مجزا برای بانوان در سطح همکف یا زیرزمین
اتاق های جانبی	۳*(۳*۴)	۳۶	حداقل ۲ اتاق در همکف باشد
طبقه دوم	۲۰*۷/۵	۱۵۰	با ابعاد مستطیلی دارای دید به گنبدخانه و محراب
حیاط	۷*۱۲	۸۴	اختیاری؛ در صورت نیاز و امکان (بررسی شود)
مجموع مساحت	حدود ۲۰*۲۰	۳۵۰-۵۰۰ (با احتساب حیاط متغیر و بدون احتساب طبقه دوم)	بستگی به مساحت زمین، هم جوارها، نحوه طراحی دارد (حیاط، اتاق های جانبی اختیاری است)

۱. تراز کف فضاهای مسجد (اعم از ایوان، دالان و هشتی، حیاط، فضاهای سرپوشیده) برای جلوگیری از سیل گیری و نفوذ حشرات و عملکرد بهتر سیستم فاضلاب بهتر است از کف معابر عمومی در حدود ۲ تا ۳ پل (۳۰ الی ۵۰ سانتی متر) بالاتر باشد. همچنین در کنار پله، رمپ و شیب راهه برای تردد معلولین، افراد کم توان در نظر گرفته شود.
۲. از راهکارهای معماری پایدار در طراحی اجزای مسجد استفاده شود. این امر می تواند در مصالح، تهویه، روشنایی، سرمایش و گرمایش، تولید و ذخیره انرژی محقق شود.

۳-۲. الزامات و ملاحظات اجرایی

مصالح مورد استفاده در مساجد محلی شهر تهران را می‌توان در بخش‌های سازه‌ای، تزئیناتی در نظر گرفت:

- **اسکلت فلزی:** در صورتی که در سیستم سازه‌ای مسجد، اسکلت فلز باشد با توجه به اشغال کمتر فضا، امکان استفاده از اجزای پیش‌ساخته صنعتی، مصالح آجری در ترکیب با سازه اصلی، امکان اتصال آویزهای تزئینی به سازه اصلی (کاسه‌سازی، مقرنس، طاق و قوس) ممکن خواهد بود.
- **اسکلت بتنی:** در صورتی که در سیستم سازه‌ای مسجد، اسکلت بتنی باشد؛ اشغال فضای نسبتاً زیاد توسط ستون‌های بتنی از معایب این سیستم (به‌ویژه برای مساجد محلی که با محدودیت فضا مواجه‌اند) به شمار می‌رود؛ اما امکان استفاده از تیر و ستون‌های ترکیبی (فلزی - بتنی)؛ سقف و دیوارها و بازشوهای صنعت‌ساز و پیش‌ساخته، فرم‌های غیرخطی با استفاده از قالب‌های ویژه به‌ویژه برای ورودی، ایوان‌ها، سردر، گنبد، مناره میسر خواهد بود.
- **گنبد و مناره:** عناصر نمادین مسجد همچون گنبد و مناره و ایوان و متناسب با سیستم سازه‌ای بهتر است به‌صورت پیش‌ساخته صنعتی‌ساز (فلزی، بتنی، ترکیبی) با مقیاس محلی و در چندین گونه متنوع از نظر فرم و شکل در نظر گرفته شوند.
- **پرهیز از استفاده از مصالح ناهم‌ساز با اقلیم و خطرزا:** استفاده از مصالح غیربومی همچون شیشه، سیمان، کامپوزیت و نماهای آلومینیومی به دلیل ناسازگاری با اقلیم (شیشه و سیمان و کامپوزیت)، عدم تطابق با زمینه معماری ایرانی - اسلامی، آتش‌گیر بودن (نماهای آلومینیومی) و آسیب‌پذیری در سوانح و حوادث (ریزنده بودن نماهای شیشه‌ای) پرهیز شود.
- **دیوارها:** استفاده از مصالح بومی به‌ویژه آجر که در بناهای سنتی و نمونه مساجد الگو نیز تجربه مطلوبی را داشته است؛ و مصالح نوین همچون بلوک‌های پیش‌ساخته مقاوم و سبک می‌تواند استفاده شود. دیوارهای پیش‌ساخته بتنی یا مصالح نوین نیز می‌تواند با ملاحظات اقلیمی و سازه‌ای استفاده شود.
- **سقف:** علاوه بر آجرکاری سنتی (طاق ضربی، کاسه‌سازی) می‌توان از قطعات پیش‌ساخته با فرم‌های هندسی معماری سنتی ایرانی به‌طور مدولار بکار گرفت. این

سیستم علاوه بر قابلیت تعویض، تنظیم و تغییرات را به راحتی به وجود می آورد. هر کدام از قطعات می تواند در قالب طرح واحد یا مجزا تزئین و آراسته شود.

• **تزئینات:** مهم ترین عناصر تزئینات مساجد کاشی کاری، گچ کاری و اجرکاری می باشند؛ که گچ کاری در فضاهای داخلی و گچ کاری و اجرکاری در فضاهای داخلی و خارجی قابل استفاده است. استفاده از سنگ های زینتی همچون مرمریت، گرانیت نیز می تواند در برخی نقاط در ترکیب و وحدت با سایر مصالح استفاده شود؛ اما با توجه به چشم انداز طرح (بومی بودن، ایرانی و اسلامی بودن، سادگی و پایداری) بهتر است مصالح غالب تزئینی از کاشی کاری در زمینه آجری باشد.

• **کف سازی:** با توجه به مصالح بومی در بناهای عمومی که اغلب از آجرهای قزاقی (آجرهایی با ابعاد ۲۲*۲۲ سانتیمتر) یا سنگ های بومی (مرمریت، تراورتن و ...) بهتر است از این گونه مصالح استفاده شود. استفاده از مصالح سیمانی و بتنی در کف سازی به ویژه در محله ای نشیمن ترجیحاً استفاده نشود.

۳-۳. تزئینات مسجد محلی

میراث متقدمان و تجارب به جای مانده از آن ها توأم با تنوع وافر تجربه های سنتی در استفاده از فرم و فضا، به ویژه در معماری مساجد، قرن هاست که به کمال رسیده و به بلوغ هنری و ماندگاری فنی دست یافته است. تبلور این مهم را می توان در بنای کوچک، زیبا و ظریفی همچون مسجد شیخ لطف الله اصفهان^۱ که در اوج زیبایی، ادراک علمی و هنرمندانه و استادی مسلم است، به وضوح مشاهده نمود. (عباسی، ۱۳۹۰)

۱. در این جا بی مناسبت نیست که به توصیف ویل دورانت مورخ مشهور و معاصر امریکایی درباره این شاهکار بی مانند اشاره کنیم. او در تاریخ تمدن خود و در آغاز عصر خرد می نویسد: «بیش از همه داخل مسجد دارای زیبایی شگفت انگیزی است که شامل نقوش اسلیمی، اشکال هندسی و چنبره هایی با طرح کامل و یک شکل است. در اینجا هنر مجرد (آبستره) را می بینیم ولی با منطق و سبک و اهمیتی که هرج و مرج مبهوت کننده ای را به عقل عرضه نمی کند، بلکه نظم قابل فهم و آرامش فکری را می رساند». پروفیسور آرتور آپهام پوپ، ایران شناس و مستشرق معروف معاصر در کتاب خود "بررسی هنر ایران" چنین می نویسد: "کوچک ترین نقطه ضعفی در این بنا دیده نمی شود، اندازه ها بسیار مناسب اند، نقشه آن بسیار قوی و زیبا و به طور خلاصه توافقی است بین یک دنیا شور و هیجان و یک سکوت و آرامش باشکوه که نماینده ذوق سرشار زیباشناسی است و منبعی جز ایمان مذهبی و الهام آسمانی نمی تواند داشته باشد.» (عباسی، ۱۳۹۰)

نکته مهم منابع الهام و الگوی معماری در طراحی و زیباسازی - به‌ویژه در معماری فضاهای درونی و نیز گنبد و مناره و ایوان‌ها و صحن‌ها - است که باید با الگوها و مضامین ایرانی - اسلامی هماهنگ باشد. در نظام آفرینش در قرآن، ابتدای کامل بر هندسه (قدر) دارد و هنر و معماری مبتنی بر این قرآن، تناسب، زیبایی و کمال خویش را بر آن بنیان نهاده است. حتی ظهور هندسه‌های جدید فرا اقلیدسی (همچون هندسه فراکتال) که به نظر می‌رسد به دلیل ماهیت ضدنظم‌گرایانه خود، نافی تئوری‌های مبتنی بر نظم‌اند، نه تنها نسبت هندسه، هنر، خلق و قدر را سست نساخته بلکه آن را مستحکم‌تر نیز نموده است؛ بنابراین بنیان اصلی هنر، معماری و زیبایی در تمدن اسلامی نظریه قدر است. (بلخاری قهی، ۱۳۸۷، ص ۶۷) معمار مسلمان با الهام از خداوند و قرآن و با پرهیز از تجسم موجودات زنده (گیاهان، حیوانات و انسان) - به صورت نقاشی، مجسمه و نقش برجسته - تلاش می‌کند شعائر الهی را بزرگ دارد؛ و با استفاده از عناصر کاملاً تجریدی مانند کتیبه‌بندی و ایجاد بافت‌های گوناگون هندسی و نقوش اسلیمی و به کمک رنگ و نور و شفافیت و ایجاد ابداع و تنوع در ساختارکلی و استخوان‌بندی بنا، کدورت و محدودیت عناصر بکار برده شده در سفت‌کاری را از بین برده و ضمن برخورداری متناسب از زیبایی‌های متناسب، فضا را سبک، بسط‌یابنده، وحدت‌بخش و بی‌وزن نموده و فضایی رها از زمان و مکان ازلی و ابدی به وجود آورد. (نقره‌کار، ۱۳۸۷، ص ۵۲۶) در چنین فضای آسمانی، به‌کارگیری کلام خداوند و معصومین، انسان را به توجه، تأمل، تعقل و تذکر می‌خواند و برای وصال به حضرت یار به نماز آید. همچنین استفاده از تزئینات خاص و شیوه‌های مختلف معماری اسلامی در زیباسازی محراب مساجد نشانگر اهتمام به مباحث معنوی و عرفانی است، چراکه محراب به عنوان عنصر داخلی مسجد با بهره‌گیری از رنگ‌های خاص وحدت و یگانگی خداوند را به تصویر می‌کشد. به‌طورکلی، محراب به عنوان نشانه‌ای برای تعیین جهت قبله شناخته شده و در بناهای مختلف مانند مساجد، مدارس و آرامگاه‌ها نیز دیده می‌شود. در واقع محراب یک فرو رفتگی در نما است که به صورت‌های مختلف از قبیل کادرسازی و متمایز کردن آن به وسیله رنگ و مصالح، از بخش‌های دیگر ساختمان و بنا جدا می‌شود. محراب در طول دوره‌های مختلف به شیوه‌های گوناگون تزئین می‌شد، محراب‌های گچ‌بری شده با نقوش برجسته، استفاده از سفال‌های لعاب‌دار، استفاده از کاشی، آجرکاری و یا زمینه‌ای ساده از سنگ مرمر از شیوه‌های مختلف تزئین محراب به شمار می‌روند.

تزئینات در مساجد محلی شهر تهران را می‌توان در دو بخش بیرونی و داخلی در نظر گرفت:

- **کتیبه ورودی مسجد:** کتیبه سردر مسجد بهتر است با تزیین کاشی کاری اسلیمی (با رنگ غالب آبی لاجوردی) و با متنی برگرفته از آیات و روایات شیعه یا مربوط به شناسنامه مسجد باشد.
- **ایوان ورودی مسجد:** تزیین ایوان ورودی مسجد بهتر است الف) از طریق کاشی کاری اسلیمی (با رنگ غالب آبی لاجوردی در زمینه فیروزه‌ای) باشد ب) از طریق مقرنس کاری آجری به مانند ایوان ورودی مسجد لرزاده طراحی و احداث شود.
- **تزیین جداره‌های حیاط مسجد:** جداره‌های حیاط مسجد محلی بهتر است الف) مزین به کاشی کاری اسلیمی (با رنگ غالب آبی لاجوردی در زمینه فیروزه‌ای) در قاب‌های با کشیدگی عمودی و با مضامین آیات و روایات و یا اسلیمی باشد ب) آجرکاری با تزیین کاشی کاری‌های خطی (کتیبه‌های افقی و عمودی) با مضامین آیات و روایات و یا اسلیمی باشد.
- **تزیین جداره‌های بیرونی مسجد (نمای محلی - شهری):** جداره‌های حیاط مسجد محلی بهتر است آجرکاری با تزیین کاشی کاری‌های خطی (کتیبه‌های افقی و عمودی) با مضامین آیات و روایات و یا اسلیمی باشد.
- **تزیین جداره فضاهای داخلی مسجد:** جداره فضاهای داخلی مساجد بهتر است الف) گچ کاری با رنگ سفید با تزیینات کاشی کاری و گچ کاری در برخی نقاط در قالب کتیبه‌های زیبا ب) آجرکاری در ترکیب با تزیینات سقف (شامل کاسه‌سازی و کاربندی و مقرنس کاری) باشد.
- **تزیین محراب مسجد:** محراب مسجد به عنوان نقطه کانونی بصری و فضایی بهتر است با کاشی کاری اسلیمی (با رنگ غالب آبی لاجوردی در زمینه فیروزه‌ای) در قاب‌های با کشیدگی عمودی و با مضامین آیات و روایات و یا اسلیمی مزین باشد.
- **قاب بندی پنجره‌ها:** بازشوها به ویژه پنجره‌ها که با فضای بیرون در ارتباطند بهتر است ضمن داشتن تورفتگی از طریق قاب بندی آجری با کتیبه‌های کاشی کاری شده فوقانی مزین باشد. حریم بصری پنجره‌های مختص فضای بانوان یا فضاهایی که دید از بیرون به داخل آن‌ها مطلوب نیست می‌تواند از طریق عناصر آجری یا سفالی مجوف (با الگوی اسلیمی یا هندسی) تأمین شود.

• **نورپردازی:** نورپردازی عناصر ایوان، گنبد و مناره و محراب بهتر است از طریق نورهای مخفی (با رنگ‌های سفید، سبز و زرد) به‌طوری که کل حجم عناصر نمایش و خودنمایی کند. همچنین در نظر گرفتن ملاحظات ایمنی (به‌ویژه در سوانح و بحران‌ها) و ملاحظات صرفه‌جویی در مصرف انرژی بایستی در نظر گرفته شود.

نتیجه‌گیری

مساجد محلی، نقش مهمی در هویت محله‌ها دارند. این مساجد در واقع مرکزیت عملکردی و اجتماعی و فرهنگی محله‌ها را تعریف می‌نمایند. به‌طوری‌که این مساجد در طول ایام هفته برای برگزاری مراسم نماز و در ایام خاص برای نیازها و امور فرهنگی و اجتماعی مساجد مانند اعتکاف، مراسم ترحیم، کمک به نیازمندان، برگزاری مراسم عزاداری و احیا شب‌های قدر استفاده می‌شود. معماری مساجد محلی در شهرهای ایران، اغلب متنوع بوده و بر حسب معماری بومی یا ملاحظات سازندگان و طراحان به اشکال متنوعی طراحی و ساخته شده‌اند. برخی از مساجد محلی دارای معماری با هویت و برخی از این لحاظ دارای ضعف و مسئله‌اند.

مساجد محلی تهران نیز از این حیث دارای تنوع در طراحی و معماری هستند. از جمله مساجد محلی دارای برنامه و معماری با هویت و عملکرد مطلوب، می‌توان مساجد محلی را که حسین لرزاده طراحی نموده است را نام برد. مسجد سجاد و مسجد لرزاده از جمله مساجد موفق شهر تهران هستند که در این پژوهش مطالعه شده و الگوی معماری آن‌ها بررسی و تحلیل شده است. معماری این مساجد از لحاظ فضا‌بندی، سلسله مراتب فضایی و عملکردی، تزیینات، فرم بیرونی و داخلی حائز اهمیت است. این مساجد با برخورداری از الگوی فضا‌بندی و پیکربندی دارای انعطاف‌پذیری و کارایی مناسب‌تری برای ساکنان محله تا به امروز بوده است.

استفاده از این الگوی معماری در طراحی معماری مساجد محلات شهر تهران و بازطراحی مساجد موجود و آتی، می‌تواند علاوه بر مطلوبیت عملکردی و فرمی، از اغتشاش در طراحی و معماری مساجد جلوگیری نماید. الگوی پیشنهادی دارای انعطاف‌پذیری در انطباق با شرایط زمینه‌ای مسجد و محله بوده و می‌تواند مساجد محلی و محلات را به سمت وحدت پیش برد. به‌طوری‌که هویت محلات برگرفته از معماری ایرانی اسلامی بوده و از بروز و ظهور معماری غیربومی و مغشوش جلوگیری نماید. به‌طورکلی سیاست‌ها و راهکارهای

کاربرد برنامه‌ریزی و طراحی مساجد محلی عبارتند از:

- _ برنامه‌ریزی تعداد مساجد محلی بر اساس سرانه استاندارد نسبت مسجد به تعداد جمعیت محله انجام شود. به ازای هر هزار نفر یک مسجد می‌تواند سرانه مناسبی برای مساجد محلی باشد.
- _ مکان‌یابی مساجد محلی بر اساس دسترسی عادلانه و نسبتاً برابر برای همه ساکنان باشد، همچنین زمین با مساحت و هندسه مناسب از دیگر شاخص‌های مکان‌یابی مساجد محلی است. سازگاری کاربری‌های مجاور مسجد نیز در امر مکان‌یابی مدنظر قرار گیرد.
- _ استحکام و ایمن بودن بنا و فضای مسجد از اهم معیارهای طراحی و احداث مساجد است. به‌طوری‌که در مواقع بحرانی، این مساجد به عنوان فضاها و مراکز تخلیه اضطراری عمل نمایند.
- _ عملکرد مساجد محلی با در نظر گرفتن عملکرد مطلوب و چندمنظوره و مرکز فرهنگی اجتماعی محله، برای تمامی اقشار سنی و جنسی به ویژه زنان و دختران، جوانان و نوجوانان و سالمندان قابل استفاده باشد.
- _ در برنامه‌ریزی ریزفضاهای مساجد محلی سلسله مراتب عملکردی از ورودی تا محراب رعایت شود. این ریز فضاها عبارتند از: ۱. پیش‌ورودی ۲. آستانه ورودی و دالان (راهرو) ۳. فضای سرپوشیده و چندمنظوره مسجد ویژه آقایان ۴. فضای سرپوشیده و چندمنظوره مسجد ویژه بانوان ۵. جداره و درب ورود به فضای اصلی ۶. فضای اصلی برگزاری نماز یومیه با تزیینات و سقف مقرنس‌کاری و کاسه‌سازی که بخشی از آن با پرده به بانوان اختصاص یافته است ۷. محراب نماز ۸. نگهبانی و دفتر نذورات و کمک‌های مردمی مسجد ۹. اتاق‌های جانبی ۱۰. سرویس بهداشتی در زیرزمین (تراز -۱) ۱۱. طبقه دوم ۱۲. مدیریت.
- _ در طراحی معماری مساجد از معماری بومی منطقه و نیز از مصالح بوم‌آورد استفاده شود. در نظر گرفتن ملاحظات اقلیمی برای سرمایش و گرمایش مسجد ضروری است. این ملاحظات شامل جهت‌گیری مناسب برای نورگیری، تهویه، تنظیم فرم مسجد برای سرمایش و گرمایش طبیعی و مصرف انرژی کمتر است.

منابع

- قرآن کریم.

۱. امین زاده، بهناز (۱۳۷۸). «حسینیه‌ها و تکایا بیانی از هویت شهرهای ایرانی». هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، شماره پیاپی ۱۰۲۶.
۲. مینزاده، بهناز (۱۳۷۸). «حیاط مساجد بررسی تاریخی و سیر تحول آن»؛ مجموعه مقالات همایش مسجد - انتشارات دانشگاه هنر، ص ۲۸.
۳. بلخاری قهی، حسن (۱۳۸۷). قدر، نظریه بنیادی هنر، معماری و زیبایی در تمدن اسلامی، کرسی نظریه‌پردازی - ۱۶، تهران، شورای انقلاب فرهنگی، دبیرخانه هیأت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی نقد و مناظره، ویژه علوم انسانی و معارف دینی.
۴. پوپ، آرتور ابهام (۱۳۸۲). معماری ایران (ترجمه غلامحسین صدری افشار). تهران: انتشارات اختران.
۵. تقوایی، علی اکبر و سکینه معروفی (۱۳۸۹). «ارزیابی نقش مساجد در ارتقای کیفیت محیط؛ مطالعه موردی مسجد امیر تهران»، مدیریت شهری، (تهران، سازمان شهرداری‌های کشور)، دوره ۸، شماره ۲۵، ص ۲۱۹ - ۲۳۴. <https://sid.ir/paper/92230/fa>
۶. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۲). در هر جا سامان زندگی است مسجد مرکز اصلی است، قابل دسترسی در پایگاه مجازی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=23067>
۷. جواهری، میکائیل (۱۳۸۵). مساجد در اسلام. تهران، مقاله اینترنتی.
۸. مرکز رصد فرهنگی کشور (۱۴۰۲). گزارش رصد فرهنگی ۴۵، «مسجد در ایران آمار کارکردها مسائل و جایگاه اجتماعی»، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، قابل دسترسی در پایگاه <https://ircud.ir/Media/PDF/1404/07/24/638961264272766418.pdf>
۹. سجاذزاده حسن، یوسفی ماندانا و یوسفی محمد (۱۳۹۵). «ارزیابی مؤلفه‌های اجتماع پذیری در کیفیت بخشی به مساجد محلی ایران» (نمونه موردی: مسجد چمن چوپانان، مسجد شالبافان و مسجد کولانج شهر همدان) پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره ۴، شماره ۱، ص ۴۵ - ۲۹. <https://www.iust.ac.ir/jria/article-1-427-fa.pdf>
۱۰. سلطان زاده، حسین (۱۳۸۹). «زیبایی‌های معماری ایران: مسجد امام خمینی (رحمه‌الله) در تهران»، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، مجله معماری و فرهنگ، دوره ۱۲، شماره ۴۲، ص ۱۰۴ - ۱۱۲. <https://www.magiran.com/volume/59247>

۱۱. _____ (۱۳۹۰ الف). «مسجد جامع سمرقند (مسجد بی بی خانم)»، مجله معماری و فرهنگ، شماره ۴۳.
۱۲. _____ (۱۳۹۰ ب). «مساجد تجلی گاه ویژگی های فرهنگی و هنری جهان اسلام به شمار می آید»، انجمن مفاخر معماری ایران، مقالات معماری و شهرسازی، قابل دسترسی در سایت <http://www.ammi.ir>
۱۳. عباسی، مهدی (۱۳۹۰). «نقدی بر مساجد جدید، مقاله اینترنتی»، انجمن مفاخر معماری ایران، مقالات معماری و شهرسازی، قابل دسترسی در سایت <http://www.ammi.ir>
۱۴. مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). مجموعه آثار (ج ۳)، تهران: انتشارات صدرا.
۱۵. میرعمادی، ابوالحسن (۱۳۹۰). «توجه به معماری در ساخت بنای مساجد ضروری است»، انجمن مفاخر معماری ایران، مقالات معماری و شهرسازی، قابل دسترسی در سایت <https://ammi.ir/news-and-articles/20508>
۱۶. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۷ الف). «تعامل انسان با فضا در معماری، کرسی نظریه پردازی - ۱۷»، تهران، شورای انقلاب فرهنگی، دبیرخانه هیأت حمایت از کرسی های نظریه پردازی نقد و مناظره، ویژه علوم انسانی و معارف دینی.
۱۷. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۷ ب). «درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، تهران»، وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت معماری و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری، چاپ اول.
۱۸. نقی زاده، محمد (۱۳۹۲). «جایگاه مسجد در طراحی شهری». کتاب ماه هنر، شماره ۱۷۹، ص ۲۰ - ۴۰.

